

Остап НАГІРНЯК,

кандидат історичних наук

ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕТРА МОГИЛИ У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

Анотація. У статті проаналізовано дипломатичну діяльність київського митрополита Петра Могили (1632–1646 рр.). На основі джерел та наукової літератури висвітлено головні напрями і тенденції зовнішньої політики Петра Могили у питанні реформування Української Православної Церкви згідно із західноєвропейськими зразками з урахуванням національних церковних традицій. Охарактеризовано діяльність цього видатного діяча у сфері вітчизняної освіти, науки, літератури та культури в цілому, вагомим наслідком якої було українське національно-культурне відродження першої половини XVII ст. Також відзначено унікальну роль Петра Могили у становленні вищої освіти в Україні, а саме створення ним Києво-Могилянської колегії.

Ключові слова: Київська колегія, Київська митрополія, митрополит, Петро Могила, православна церква, Україна.

Розбудова незалежної Української держави ставить одним із головних завдань для історичної науки вивчення національно-політичної спадщини українського народу, життєвого і творчого шляху його визначних діячів, які були організаторами й безпосередніми учасниками творення національної науки й культури, діяльність яких з політичних міркувань у роки панування радянської тоталітарної системи в Україні замовчувалася або фальшувалася, а подекуди взагалі була вилучена із наукового та суспільно-політичного обігу.

До такого кола діячів належить Київський митрополит Петро Могила, який в першій половині XVII століття своєю самовідданою працею перетворив Україну на центр європейської освіченості і християнської культури [1, с.74–75].

Петро Могила, митрополит Київський і Галицький, був невтомним борцем за православ'я в надзвичайно тривожний, небезпечний для України історичний момент. Як слушно зазначив дослідник В. Погорецький, Петро Могила, безсумнівно, перевершував сучас-

них йому ієрархів не тільки Руської Православної Церкви, а й усієї Східної Церкви: переважав своїм просвітництвом, своєю любов'ю до освіти і своїми діями на користь православ'я [12, с.151].

Безпосередньо джерельною базою дослідження є сукупність документів державних архівів України. Було використано такі фонди Центрального державного історичного архіву України: Київської духовної консисторії (ф. 127), Київської губернської канцелярії (ф. 59), Київської академії (ф. 1711). Значні обсяги надзвичайно цінного конкретного історичного матеріалу містяться у фондах наукової бібліотеки Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Також проаналізовано документи і матеріали, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, зокрема у фондах 305 (Колекція рукописів Київської духовної семінарії), 312 (Колекція рукописів бібліотеки Києво-Софійського собору), 160 (Колекція рукописів Київської духовної академії). У статті використано неопубліковані матеріали ІР НБУ. Зокрема, фонд 312 – «Колекція рукописів бібліотеки Києво-Софійського собору», фонд XVIII «Колекція рукописів бібліотеки Київського університету Св. Володимира», фонд 160 «Київська духовна академія», фонд 5 «Архів Одеського товариства історії і старожитностей», фонд 225 «Особовий архівний фонд М.І. Петрова».

Винятково важливими є богословські праці Петра Могили. Зокрема: «Службник», «Хрест Христа Спасителя», «Анфологійон», «Евхологійон», «Требник Петра Могили», а також численні полемічні твори і проповіді. За ініціативи та активної участі Петра Могили групою київських письменників був написаний один із найкращих творів української полемічної літератури XVII століття – трактат «Літос альбо Камінь...». Найбільше визнання Петро Могила отримав за працю «Православне ісповідання віри», або «Катехізіс». Серед філософсько-полемічної літератури – «Літос», що мав літургічну цінність і захищав православну церкву України від католицьких й уніатських апологетів [2, с. 10]. Значну наукову цінність становлять історико-літературні твори сподвижників митрополита – І. Трофимовича-Козловського, С. Косова, Й. Борецького, Й. Кононовича-Горбацького та інших.

Історичні розвідки про діяльність Петра Могили значно активізувалися із здобуттям Україною незалежності у 1991 році. Загалом сьогодні в українській історіографії переважають дослідження, присвячені вивченню церковно-релігійної діяльності Петра Могили, його ролі у відновленні православ'я, відбудові храмів тощо. Серед авторів, що торкаються питань життя та діяльності Петра Могили, слід назвати Л. Алексієвець, В. Ореховського, Н. Верещагіну, С. Мудрого, В. Брюховецького, Д. Садовяка, С. Грабара, Г. Грай, Р. Фурмана, І. Алатарцеву та інших. Із нещодавніх публікацій про суспільну та церковно-релігійну діяльність митрополита відзначимо праці В. Ткаченко,

М. Костельнюк, О. Борисової, В. Денисенка, О. Григоренка та інших. Як бачимо, життєвий шлях, духовна творчість та суспільно-дипломатична діяльність Петра Могили і далі становить значний інтерес для дослідників. Однак проведений історіографічний аналіз наукової літератури свідчить, що ця проблема не знайшла окремого широкого, ґрунтового і спеціального висвітлення в українській історичній науці.

Петро Могила народився 21 грудня 1596 року в Молдавії у сім'ї господаря (князя) Симеона Могили та його дружини (за одними джерелами — угорської князівни Маргарити, за іншими — польської шляхтянки). Митрополит походив зі стародавнього молдавського роду Морил. Він був третім сином. Рід Морил був споріднений з польськими або спольщеними магнатськими родинами, такими як Потоцькі, Вишневецькі, Корецькі. Симеон Могила у 1596 році одержав від польської держави право польського шляхетства. Маючи тісні політичні зв'язки з Польщею, Могили мали великі маєтки на Поділлі та Київщині, були благодійниками Львівського ставропігійного братства. На пожертви Симеона Могили у Львові збудовано церкву на честь Успіння Пресвятої Богородиці (1591), тому й названу «Волоською». Рід Морил за жіночою лінією теж прославився своїми жертвами для Української Православної Церкви. Донька господаря (князя) Єремії Анна, незважаючи на шлюб з польським аристократом, залишилась православною, а у 1630 році стала навіть членом Львівського ставропігійного братства [3, с. 57].

Початкову і середню освіту Петро Могила здобув від учителів Львівської братської школи, яка була організована в 1586 році для захисту і збереження православної віри. Львівське братство мало потребу в коштах та іноді зверталось до єдиновірних молдавських господарів з проханнями про матеріальну допомогу. Слід зазначити, що засвоєна в дитинстві та юності «братська» концепція ненасильницького, прогресивно зорієнтованого реформування Церкви привела Могилу не лише до європейської освіти, а й до тих світських і духовних шляхів, якими він йшов упродовж всього життя.

Петро Могила міг навчатися також у Львівській єзуїтській колегії, де у той час здобував освіту майбутній український гетьман Богдан Хмельницький. Після цього Петро Могила, як зазвичай у магнатських родинах, подорожував Західною Європою, здобуваючи вищу освіту в закордонних університетах. Він добре володів грецькою мовою, яку вивчали у Львівській братській школі, та латинською, якій приділяли увагу в єзуїтських колегіях. У закордонних університетах (зокрема, у Сорбонні) він ознайомився з латинським богослов'ям. Розробляючи пізніше свою систему освіти в Києві, Петро Могила запозичив усе позитивне, з чим познайомився у школах і вищих навчальних закладах Західної Європи. Для продовження освіти Петро Могила вступив до Польської академії в Замості, а потім вчився в різних навчальних за-

кладах в Голландії і Франції (у Парижі). Вчителі Львівської школи і родові традиції назавжди визначили погляди, вплинули на світогляд майбутнього православного ієрарха, незважаючи на перебування в західноєвропейських університетах [8, с. 213–214].

Після захоплення Молдавії Кантемиром Мурзи в 1612 році родина Петра Могили змушена була шукати притулку в Польщі. При дворі польського коронного гетьмана Станіслава Жолкевського молодий Петро Могила вивчав військове мистецтво, яке незабаром йому довелося практично застосувати, він брав участь у Хогинській битві 1621 року [3, с. 57]. У цій польсько-турецькій війні перемогу здобуло польсько-українське військо, в якому козацькими загонами командував гетьман Петро Сагайдачний, який був тяжко поранений і незабаром помер.

Після 1622 року Петро Могила часто приїздив до Києва, де митрополитом тоді був Йов Борецький, його наставник та учитель. У 1627 році він встановив дружні відносини з відомим громадським і релігійним діячем Мелетієм Смотрицьким.

Рік прийняття Петром Могилою чернецтва невідомий. Однак більшість дослідників вважають, що це відбулося 1627 року після смерті архімандрита Захарії Копистенського [16, с. 29].

Достеменно також невідомо, що саме змусило Петра Могилу змінити блискучу світську кар'єру і стати на шлях православного ченця. Від цього часу починається новий період його життя і діяльності — служіння православній церкві й українському народові. Під впливом Київського митрополита Юва Борецького відбулося формування Петра Могили як особистості, суспільного і релігійного діяча. Розуміючи, що питання прадідівської релігії є найважливішим елементом національно-культурної самостійності, приймає непросте рішення — присвятити себе служінню Богу.

В Лаврі, незважаючи на гоніння, в той час зібралось багато високоосвічених ченців, які поставили собі за мету надати підтримку православ'ю. Серед них були святогірські інокі: Кипріан, який здобув освіту у Венеції та Падуї; Йосип, протосингел олександрійського Патріарха; віленський протоієрей Лаврентій Зизаній Тустановський та інші [13, с. 97–99]. Тут здійснювали переклади богослужбових книг, писали праці на захист православ'я. На той час Києво-Печерська обитель була головною опорою православ'я в Україні. Для Петра Могили монастир став благодатним місцем, де мали здійснитися і зміцнитися його мрії й надії, які згодом утілюватимуться в житті на церковно-просвітницькій ниві.

Після смерті архімандрита Захарії Копистенського 6 вересня 1627 року на провінційному сеймику в Житомирі Петра Могилу було обрано архімандритом Києво-Печерської лаври. 29 листопада того ж року король затвердив його на обраній посаді [2, с.11].

На виборах Петро Могила мав повну підтримку митрополита Іова Борецького. У той час становище Православної Церкви в Польщі було безправним, а православну ієрархію не визнавали державною владою. Петро Могила, воєводич молдавських земель і водночас польський шляхтич, не завагався стати на бік православних українців. Він вирішив реформувати внутрішньоцерковне життя української православної церкви та освітню підготовку духівництва і мирян через тодішню неспроможність православ'я змагатися з католиками та уніатами, які були виховані на латинському класицизмі.

Як писав М. Костомаров, «новий архімандрит одразу виявив свою діяльність на користь монастиря — підпорядкував Лаврі Пустинно-Миколаївський монастир, заснував Голосіївську пустинь; збудував за власні кошти при Лаврі богадільню для убогих та створив при Печерському монастирі вищу школу» [10, с. 105]. Після обрання архімандритом Петро Могила розпочав утілення своєї програми. Адже він розумів шкоду протистояння християнських церков для українського народу, і тому прагнув її подолати. Саме ця ідея пронизує всю його церковну та дипломатичну діяльність.

Петро Могила мав план виведення православної Церкви з кризи, в якій вона опинилася після Берестейської унії, і повернення її до «давнього благочестя». Досконало знаючи, в чому полягала сила зброї єзуїтів, він усвідомлював, що їй можна протиставити. Одним із таких важливих засобів він вважав освіту і друковане слово. Отож зосередив свою культурно-просвітницьку діяльність у Церкві виданням книг у друкарні Києво-Печерської лаври та заснуванням школи у цьому монастирі, яку було відкрито після смерті Іова Борецького восени 1631 року (митрополит був противником відкриття у Києві нової школи, яка б конкурувала з братською). Перед Петром Могилою постало питання: де знайти добрих вчителів, коли їх в Україні не було? Він зібрав талановитих молодих людей і своїм коштом направив їх за кордон на навчання; потім вони стали викладачами Могилянської школи.

В передмові до виданого Петром Могилою у 1636 році «Анфологіону» сказано: «На кошти свого родинного майна, відновивши занедбані й спорожнілі київські школи, він постачав, постачає і дуже хоче за допомогою небесною до кінця свого життя постачати школи книгами, вчителями, засобами на існування бідних студентів» [11, с. 33].

Одним з найважливіших напрямів діяльності Петра Могили була організація книговидання. Він надав роботі Лаврської друкарні такого розвитку й гуманістичного значення, якого не мала до цього історія книгодрукування в Україні. Одним із перших розпочав друкування «руською мовою», тобто книжною мовою того часу, що піднесло авторитет слов'янських видань, запровадив у Лаврській друкарні латинський і польський шрифти, вважаючи за необхідне надати їй й діяльності міжнародного масштабу, сприяв створенню друкарень у Молдавії та Валахії [9, с. 17–20].

У 1629 році було видано «Літургіаріон» або «Служебник» [39, с.29]. Священнослужителі української православної Церкви вперше одержали потрібну для них книгу. Противники православ'я не раз посилалися на те, що в церковних книгах Русі було багато помилок і різночитань. Петро Могила досяг того, що будь-яку церковну книгу, надруковану в Україні, звіряли з джерелом перекладу. Він особисто перевіряв слов'янські переклади відповідно до грецьких оригіналів. Для «Служебника» було написано догматичне і обрядове пояснення літургії. Через десять років його перевидано з доповненнями — створеними Петром Могилою ектезіями та молитвами на різноманітні випадки життя. «Служебник» сприяв уніфікації богослужінь української Церкви і був одним із важливих кроків Петра Могили у поліпшенні богослужбової практики духовенства.

У 1631 році у цій друкарні виготовлено видання «Тріодь Цвітна», яка містила всі церковні відправи, починаючи від Великодня і аж до свята Всіх Святих. Цю книгу Петро Могила присвятив своєму братові Мойсею, який був князем у Молдові. У передмові він виклав «обов'язки доброго керівника». Серед них зокрема такі: призначати на службу мужів благих і благочестивих; у суді перш за все вину з'ясувати, а тоді вже вирок проголошувати; жити в мирі з сусідами; за свободу вітчизни і своїх «підручних» мужньо стояти; воювати лише з ворогами, а «незлюбливих» милувати [15, с. 65–67].

Разом з «політичними» порадами Петро Могила давав братові й «Божі»: передусім вірі православної поклонятися та її поширювати; у своїй державі викорінювати ідолопоклонство і «сатанинські умишлення», зміцнювати вчення соборної церкви; у православ'ї та благочесті наслідувати приклад батьків і попередників; бути ктитором, будівничим і благодійником церков та училищ; для своїх підлеглих бути справедливим керівником і взірцем благочестя, справедливості, честі і всіх добродійностей; прислуховуватися до уст Господніх; будувати і відновлювати храми, берегти церковні обряди; всім підвладним письмово нагадувати про каяття і молитву [15, с. 68]. В цих порадах Петро Могила виклав своє власне бачення не тільки світського керівника, а й ієрарха православної Церкви.

За п'ять років його очільництва у Лаврі було надруковано п'ятнадцять різних книг. Освічених богословів і письменників, які гуртувалися навколо Петра Могили, називали «могилянським Атенеумом». У 1636 році з'явилася книга під назвою «Анфологіон» — збірник моральних і життєвих повчань. У ті ж роки архімандрит Петро Могила написав кілька канонів і церковних піснеспівів: канон до причащення священиків, канон на результат душі, канон про створення світу та інші. Всі ці канони написані церковнослов'янською мовою і позначені печаттю видатного поетичного обдарування та глибокого розуміння духу церковних піснеспівів [14, с. 82].

Петро Могила постійно дбав про видання агіографічної літератури. Він благословив у 1635 році друкування «Патерикону» Сильвестра Косова, що був своєрідною інтерпретацією написаного Нестором «Києво-Печерського патерика». У 1638 році Петро Могила передав дбайливо зібрані ним повісті про чудеса Печерських угодників Афанасію Кальнофойському, який уклав книгу «Чуда, що були, як в самім чудотворнім Печерським Монастирі, так і в обох святих печерах, де з волі Божої благословенні печерські отці жили та скинули з себе тягар своїх тіл» [18, с. 79].

Енергійна діяльність архімандрита Петра Могили за п'ять років від поставлення його на ігумена монастирської братії, тверда оборона ним прав Православної Церкви перед чисельними польськими магнатами висунули його на позиції очільника православної делегації, яка мала відстоювати права Православної Церкви у Варшаві на конвокаційному, елекційному і коронаційному сеймах нового короля Владислава IV. Після смерті короля Сигізмунда III, у 1632 році в Прилуках, на великій козацькій раді, було обрано делегацію від православного населення України на конвокаційний сейм [17, с. 31–34]. Свою делегацію відправило і православне духовенство. І хоч на той час київським митрополитом був Ісайя Копинський, главою делегації обрали Петра Могилу, якого підтримувала і шляхта, що не прийняла унії. Адже за попередніх чотири роки архімандрит Києво-Печерського монастиря зробив багато для захисту Лаври. Навколо нього гуртувалися всі, хто бачив у ньому захисника православ'я.

На сеймі Петро Могила обрав твердо позицію. Він вимагав скасувати всі заборони щодо будівництва православних церков, відкриття колегіумів, друкарень, а також порушив питання про повернення захоплених греко-католиками православних храмів. Позиція Петра Могили змусила претендента на польський трон королевича Владислава видати спеціальний документ «Статті, або пункти заспокоєння руського народу». Багато вимог Петра Могили було задоволено, зокрема щодо повернення православним Софійського собору в Києві, Видубецького монастиря (в обмін на Гродненський), усіх маєтків Київської митрополії, повернення Луцької та Перемишльської єпархій для православного люду. Все це значно зміцнило його позиції [14, с. 29–30].

Петро Могила найкраще усвідомлював ту шкоду, якої завдавав українському народові розкол між церквами, тому щиро прагнув його подолати. Ця ідея пронизує всю його церковно-дипломатичну діяльність.

Перші кроки у сфері міжконфесійного порозуміння були пов'язані з планами Мелетія Смотрицького, автора відомої «Слов'янської граматики», якому належав твір «Тренос», що за його купівлю чи продаж король встановив штраф у п'ять тисяч злотих. Не розкриваючи своїх зв'язків з католиками, Смотрицький не раз обговорював з митрополитом Іовом Борецьким та Петром Могилою проблему зближення пози-

цій православних ієрархів та греко-католиків. При цьому і тодішній київський митрополит і Києво-Печерський архімандрит прихильно ставилися до ідеї примирення церков. Мелетій Смотрицький продовжував агітувати молодого ієрарха перейти на бік уніатів «для поєднання Руси з Руссю», однак Петро Могила, хоч і став толерантнішим у розмовах про римську Церкву і про догматичні розбіжності з нею, проте залишився на позиціях православної віри.

Після тривалих переговорів навесні 1628 року в Городку Волинському було вирішено скликати Помісний Православний Собор. Це сталося 15 серпня 1628 року, на Успіння Пресвятої Богородиці. На соборі вирішили розглянути розбіжності між православною і католицькою Церквами. Проект постанови доручили підготувати Мелетію Смотрицькому [6, с. 116–121]. Однак замість цього він написав трактат під назвою «Апология подорожі до країв східних...», в якому всю провину за розкол поклав на православну церкву. Така позиція Мелетія Смотрицького викликала осуд серед православних. Петра Могила включили до духовного суду, який виявив, що в «Апології» Мелетія Смотрицького містяться сто п'ять відступів від православного віровчення. Собор вимагав від автора зречення. Спочатку Мелетій Смотрицький відмовився, але потім під тиском українських козаків, які погрожували йому смертю, засудив «Апологию» і покався. Тим часом у Володимирі зібрався собор уніатів. Планували обрати українського патріарха, що забезпечило б об'єднання греко-католиків та православних на основі персональної унії. Але на уніатів натиснув Ватикан, який суворо заборонив проводити синод спільно зі «схизматиками» [7, с. 403].

Отже, у своїх дипломатичних починаннях Петро Могила не забував про свою давню мрію — примирити і поєднати всіх руських людей християнської віри. У 1636 році він звернувся до православних із закликом до примирення з греко-католиками. Він узагалі закликав до миру вірян усіх віросповідань. У зверненні до священників і мирян Петро Могила писав: «Ми закликаємо всіх, хто живе під одним Законом, до сусідської дружби, злагоди і приязні» [11, с. 52].

Але ці настрої багатьом не подобалися. Були серед недоброчинців Петра Могили і такі, що не тільки не підтримували його, а навіть намагалися зашкодити йому, поширюючи різні чутки і наклепи. Чимало неприємностей завдав новому митрополиту Ісайя Копинський. Безперечно, усунення з Київської кафедри, яку він займав, пережити було нелегко. Ісайя Копинський спочатку погодився з тим, що митрополитом Київським замість нього став Петро Могила, але пізніше почав писати до короля скарги на свого наступника. У лютому 1637 року в Луцьку, у присутності чисельного духовенства, відбулася зустріч і примирення двох митрополитів, після чого Ісайя Копинський відмовився від своїх позовів і претензій до Петра Могили [16, с. 35].

У 1635 році волинський воєвода князь Адам (Олександр) Сангушко виступив з ініціативою поєднання православних і уніатів. Він звернувся до папи з листом, у якому свідчить про нібито прихильне ставлення Петра Могили і православного народу України до унії. Зокрема, він писав у Ватикан: «Могила внутрішньо схильний до унії... Але через страх перед козаками... не наважується бути відвертим» [6, с. 134; 16, с. 37].

Це звернення спонукало Ватикан провести таємні переговори. Про це дізнався польський король Владислав IV. Він звернувся до Петра Могили і до уніатського митрополита Вельяміна Рутського з пропозицією домовитися між собою і обрати Патріарха Української Церкви. Він просив митрополитів православної та уніатської церков дійти «єднання і тривкої згоди». «Ви можете, за прикладом Москви та інших держав, мати у себе вдома те, за чим ви звертаєтесь за кордон», — писав їм король, натякаючи на зв'язки з Константинопольською патріархією та Римом [14, с. 63].

Ці документи формували католики або уніати, і в них відображено те, що їхні автори хотіли б бачити. Але між позицією Петра Могили і позицією католицької церкви в справі об'єднання розділених церков була суттєва відмінність. Тодішні католики визнавали єдино правильною вірою тільки свою, тому прагнули підпорядкувати собі православних шляхом злиття церков на чолі з папою; тим часом як Петро Могила хотів об'єднати церкви, а не підпорядковувати одну церкву іншій.

Отже, за часів Петра Могили виникла ідея утворення Українського патріархату, яка належить польському королю Владиславу IV. Кандидатом на патріарший престол, за планом польського короля, був Петро Могила, якщо б православні і уніати погодилися на примирення. У Православній Церкві патріархати є автокефальними церквами, а Патріархи є головами цих автокефальних незалежних церков. Коли Владислав IV у своїх грамотах закликав православну і уніатську ієрархію до утворення патріархату за прикладом Москви, то він або неспівомо помилявся або свідомо обманював своїх підлеглих. Він отожднював поняття «патріарх» і «патріархат» в розумінні Православної Церкви з іншим розумінням його у Римській Церкві. Київський патріархат, якщо б був утворений у XVII столітті, то мав би статус автокефальної церкви у складі Вселенської Православної Церкви, а в розумінні польського короля підпорядковувався би Римському Папі. А це означає, що Київський патріархат був би відділений від Православної Церкви [6, с. 132–135].

Отже стало очевидно, що православні схилилися до унії з Римом. Петро Могила бачив у цьому плані давній намір Риму підпорядкувати православних в Україні. Виконуючи волю короля, Петро Могила розіслав братствам грамоти, в яких закликав братчиків з одного боку до примирення з уніатами, а з другого — бути обережними, щоб не принести шкоди Православній Церкві.

Чутки про те, що Петро Могила має стати першим «руським» патріархом, були як у Польщі, так і за її межами. Вони дійшли, очевидно, й до Боплана, французького військового інженера і картографа. У своїй розповіді про Києво-Печерську лавру Боплан називає її резиденцією митрополита або патріарха, а П. Могила представляє як главу всіх українських єпископів [16, с. 38].

Але на сеймі 1637 року спроби замирення греко-католиків і православних східної церкви були зірвані, тому що у Ватикані від ідеї патріархату для руської церкви рішуче відмовилися й на цьому наполягали і в наступних роках, категорично не бажаючи обговорення будь-яких догматичних питань та зриваючи всі спроби, спрямовані на примирення церков.

Після цього Петро Могила почав готувати Помісний собор, який мав розглянути проблеми Української Православної Церкви. Київський собор 1640 року проходив на суто православних засадах і засвідчив, що в церковного керівництва не було жодного наміру будувати Українську Православну Церкву на унійному ґрунті.

У запрошувальній грамоті від 24 червня 1640 року митрополит Петро Могила писав: «Вся наша Церква Руська, не в догматах віри (вони зберігаються непорушно), але в звичаях, які відносяться до молитви й побожного життя, дуже ушкоджена. Дивлячись на це стурбованим оком і з серцем скорботним, ми завжди піклувались про те, як би все те могло бути направлене і доведене до звичаїв древніх предків наших, при котрих і благочестя возсіяло. Цього ж, по розумінню нашому, не через що інше можемо досягнути, як тільки через собор, на котрий прибувши наші співслужителі архієреї і другі чесні духовні отці, освічені достатньо в догматах віри і випробувані в благочестивому житті, пильно, з прикликанням Святого Духа порадилися би і приклали труд і старання про те, щоб вся Церква наша у всьому вище сказаному могла бути достойно направлена і доведена до давньої краси» [4, с. 103].

Зі змісту цієї грамоти зрозуміло, що Петро Могила турбувався про відродження древнього благочестя православної церкви і цю справу він прагнув вирішити соборноправно.

Петро Могила, обережний і мудрий політик, фактично висунув ідею автокефальності української церкви, коли у своєму листі-відповіді на звернення Папи Римського писав: «Щоб митрополит обирався собором руських архієпископів та єпископів за давнім звичаєм і не звертався за своїм затвердженням до Риму». І ця ідея частково була прийнята Ватиканом. У рішенні Конгрегації пропаганди віри від 16 березня 1645 року було записано, що «сам митрополит зможе призначати єпископів у своїй єпархії без згоди Апостольського престолу», але до цього були додані неприйнятні для православних умови. Однак католицька сторона була непоступливою. Конгрегація пропаганди віри розглянула пропозиції православних і підтвердила свою головну умову — визнання всіх католицьких догматів. 16 березня 1645 року Конгрегація про-

паганди віри прийняла рішення, що русинський митрополит повинен звертатися до папи Римського для затвердження на своїй посаді і лише після одержання його згоди вважатиметься повноправним ієрархом [5, с. 216]. Тому ця спроба об'єднання церков і на цей раз закінчилась безрезультатно. Православні не прийняли умов католиків.

Підсумовуючи, треба зазначити: митрополит усвідомлював, що становищем православної Церкви спекулювала як Варшава, так і Москва. Вихід він бачив у тому, щоб вона не підлягала ані польському королеві, ані московському чи константинопольському патріархам, а мала б патріархат у Києві. Однак негативна позиція Римського престолу щодо «нової універсальної унії» із утворенням Київської патріархату з ініціативи П. Могилы і А. Кисіля, а також внутрішній неспокій серед українського населення у зв'язку з поширенням чуток про плани польського короля Владислава IV Вази об'єднати православних та уніатів під зверхністю Папи Римського з висуненням кандидатури Петра Могилы на патріарший престол і протидія запорозького козацтва, зруйнували ці напруження і власне ідею міжконфесійної єдності.

Після повернення до Києва з титулом митрополита Київського і Галицького і всієї Русі діяльність Петра Могилы у церковному будівництві ще більше посилилась, як у сфері освіти, книгодрукування, так і в благодійних справах. Петро Могила привів «главу і матір всіх церков Руси», як він називав Софійський собор, у належний вигляд. Через кілька років після реставрації собору в Передмові до присвяченої Петру Могилы виданої у Львові «Триоді» (1642 р.) видавці відзначали: «Церкву святої Софії у богоспасаємому городі Києві, колись святої пам'яті князем і самодержавцем всієї Руси Ярославом збудовану і на приклад усьому світу виставлену, Ваше Преосвященство вже в руїнах перебуваючу знову реставрував і до першої оздобы коштом своїм і старанням привів» [18, с. 38].

Величезною роботою для Петра Могилы була підготовка єдиного зразка богослужбних книг. Вже у 1629 році він опублікував «Служебник», в якому надав догматичне й обрядове пояснення літургії. Це було своєрідним зразком для священників для здійснення священної літургії. Через десять років (1639 р.) «Служебник» було перевидано з додатком молитов і порад на різні випадки життя [8, с. 230].

Літературна спадщина митрополита виявилась основою тодішнього суспільного життя, зберегла самобутність, християнську єдність і вплинула на самоствердження українського етносу.

Петро Могила — один з найосвіченіших представників в історії православної церкви, релігійно-освітній та суспільний діяч, талановитий реформатор, письменник, філософ, а також організатор і фундатор першої вищої школи в Україні — Києво-Могилянської академії.

Фактично Петро Могила розпочав реформу освіти, яка полягала у зміні змісту й форми навчання та виховання, в європеїзації осві-

ти. Необхідно було, щоб вихованці нової школи могли інтелектуально протистояти єзуїтам і уніатам.

11 березня 1631 року Петро Могила об'єднав лаврську і братську школи при Богоявленському монастирі на Подолі у Києві [20, с. 25–30]. Об'єднання цих шкіл стало основою вищої освіти на території колишньої Київської Русі. Утворений таким чином Києво-Могилянський колегіум став фактично першим православним університетом.

Спочатку метою Могилянської колегії було виховання красномовних ораторів, які б володіли мистецтвом вести диспут, захищаючи православну віру, виголошувати проповіді.

Як освітня установа колегіум Петра Могили мав європейську структуру, відповідаючи всім тодішнім навчальним стандартам. У ньому було вісім класів, навчання тривало спочатку сім років, а пізніше аж дванадцять (у зв'язку із вивченням богослов'я). Проте польський король не дозволив викладати тут богослов'я, і це стало формальною причиною того, що навчальний заклад не одержав одразу звання академії.

Щоб забезпечити належний рівень освіти, Петро Могила стежив за кваліфікацією науково-педагогічних кадрів колегіуму. Для цього він направив здібних учнів на навчання за межі України. Серед них були Інокентій Гізель, Єпифаній Славинецький, Софроній Почаський, Тарасій Земка, Лазар Баранович. Викладачами ставали також найкращі випускники колегіуму, наприклад Іоаникія Галятовський [14, с. 23].

Петро Могила мріяв поширити започатковану ним систему освіти на всю Україну: 1634 року він організував філію київського колегіуму у Вінниці, згодом, у 1639-му, цей колегіум було переведено на Волинь у місто Гощу. З 1636 року існувала філія колегіуму і в Кременці. Наявність «училищних колоній» фактично свідчила про особливий статус Могилянської колегії, яка діяла як академія. Але цей статус їй буде надано тільки в 1658 році Гадяцькою угодою. Окрім того, Петро Могила заснував освітні заклади нового спрямування навіть за межами України. За його допомогою було організовано Слов'яно-греко-латинську академію в столиці Молдови Яссах, куди направив чотирьох київських викладачів [16, с. 38].

Могилянський колегіум викликав занепокоєння польських урядовців, які всіляко намагалися його знищити, розігнати учнів і викладачів. Відряджені до Києва єзуїти заснували свій колегіум, метою якого було, за свідченням Іоаникія Галятовського, «жеби студенти з колегіуму руського до єзуїтського переходили для науки і латинської віри навчалися». Представники влади не спинялися ні перед чим, аби налякати учнів колегіуму. Так, 1640 року Петро Могила подав скаргу уряду на те, що намісник Київського замку, потураючи ворогам колегіуму, навмисно підіслав свого повіреного, який, зіткнувшись з якимись іншими особами, напав на студента Гоголевського, звинуватив його в безчинстві, а намісник без розгляду справи стратив його [5, с. 138].

Попри все колегіум продовжував існувати. Вже через кілька років після смерті Петра Могили іноземні мандрівники засвідчували надзвичайно високий рівень загальної грамотності в Україні.

Отже, Києво-Могилянський колегіум від самого початку відіграв важливу освітню роль в Україні, став центром розвитку наукової думки та інструментом захисту православної віри. Через колегіум Петро Могила виховав духовних пастирів, вчених і багато визначних церковних діячів, які зробили вагомий внесок у розвиток православного богослов'я і культури не лише в Україні, а й в сусідніх державах.

Роль митрополита у становленні освіти в Україні першої половини XVII століття полягала в тому, що він реформував тодішню православну школу, виходячи як з національних освітніх традицій, так і запозичень з європейських університетів, що зміцнило східну обрядовість завдяки нововведенням у церковному і освітньому аспекті.

Поряд з релігією Петро Могила цікавився проблемами держави й упродовж свого життя вивчав праці з цього питання, про що свідчить склад його бібліотеки. Добре знав він твори античних та середньовічних авторів про державу — Платона, Аристотеля, багатьох візантійських учених, а також Цицерона, Фоми Аквінського, Франциско Суареса [4, с. 108]. Був одним із перших в Україні мислителів православного спрямування, які не лише вдавалися до загальнофілософських міркувань політико-правового змісту, а й аналізували ідею української держави в її теоретичному аспекті.

Роздуми Могили про українську державу стосувалися періоду, коли Україна була у складі Речі Посполитої й питання про її відокремлення ще не стояло й навіть недостатньо усвідомлювалося, а переважна частина українців, попри повстання і збройну боротьбу козацтва, за часів Могили домагалася лише збереження й збільшення «старожитніх прав і вольностей», а не відокремлення від Речі Посполитої й утворення незалежної окремої держави.

Петро Могила вважав, що майбутня українська держава повинна бути сформована на основі монархічної влади, хоча й обмеженої певними дорадчими, судовими й виконавчими установами, а не республіканського устрою чи козацької республіки. Усвідомлення козацької республіки як особливої форми державності постало трохи згодом, разом із перемогами Богдана Хмельницького та організацією державного життя на територіях, контрольованих українським військом, з використанням тих адміністративних структур, які вже склалися в козацькому середовищі.

Погляди Петра Могили стверджували ідею сильної державної влади. У сфері політики, права, освіти, забезпечення добробуту громадян влада державного діяча повинна бути найвищою, вона може лише радитись і співпрацювати щодо цього з Церквою. Справді, мислитель приділяв значну увагу проблемі співвідношення світської та церковної влади.

Діяльність Петра Могили на Київській кафедрі була нетривалою, але користь та значення її дуже вагомі для Православної Церкви в Україні. У передсмертнім заповіті своїм Петро Могила засвідчив свою відданість православній вірі предків.

«В святій вірі, в котрій народився, виховався і з волі й ласки Божої достоїнство митрополитське недостойний на собі маю, в ній же хочу, вік свій закінчивши, стати перед маестат Господа мого», — це заповіт митрополита Петра Могили від 22 грудня 1646 року. Великий митрополит стверджує в ньому свою відданість до смерті православній вірі і Церкві, в якій і народився. В особі митрополита Петра Могили Українська Православна Церква мала митрополита, з ім'ям якого залишилось в історії «Православне ісповідання кафоличної Східньої Церкви» [14, с. 100–103].

За дев'ять днів до смерті, відчуваючи наближення свого земного подвигу, він власноручно склав заповіт, у якому, серед іншого, просив поховати його тіло в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. Також він написав: «Бачучи, що занепад святого благочестя в народі руському походить не від чогось іншого, як від цілковитої нестачі освіти та науки, я дав обітницю Богу моему — все моє майно, що дісталося від батьків, і все, що буде діставатися від прибутків, одержаних з доручених мені святих місць, з маєтків для цього призначених, віддавати частково на відновлення зруйнованих храмів Божих, від яких залишилися жалюгідні руйновища, частково — на заснування шкіл у Києві» [13, с. 125]. Заповітом київський митрополит віддавав заснованій ним школі значну частину свого майна, в тому числі хутір Позняки, всі придбані ним у Києві будинки, Солениківський палац на Подолі, половину худоби й господарства з хутора Напологи, всю свою бібліотеку (яка була тоді найкращою і найбагатшою в Києві і однією з найкращих в усій Речі Посполитій).

Митрополит Петро Могила помер 1 січня 1647 року (за ст. стилем). Поховання було призначено на день пам'яті сорока мучеників, який того року припав на вівторок другого тижня Великого посту. 19 березня 1647 року відбулося урочисте поховання Київського митрополита Петра Могили [16, с. 41].

На думку В. Погорецького, Петро Могила добре розумів значення духовної культури в житті українського народу. Саме завдяки йому було зроблено значний крок у розвитку вищої освіти в Україні. Він став фундатором і творцем першого в усій Східній Європі вищого навчального закладу — Києво-Могилянської колегії, що стала попередницею Української академії та Київського університету [14, с. 102].

Хоча Петро Могила і не здійснив усіх своїх задумів (зокрема, об'єднання українських церков, видання Біблії та «Патерика», завершення відбудови деяких храмів), він назавжди залишився у національній історії. Якщо оцінювати діяльність митрополита, то слід схилитися перед величчю цього сина Молдавії, який присвятив усього

себе Україні, котру називав «отчизною милою», «отчизною коханою». З огляду на значний внесок у розвиток вітчизняної культури Петра Могили сміливо можна назвати, за словами, вміщеними в його епітафії, «великим і славним мужем» [14, с. 104].

Як відзначив М. Костельнюк, Святитель Петро, будучи церковним лідером, фактично був політиком загальнонаціонального масштабу. Важливими у практичній діяльності були його зв'язки у вищих світських колах, при королівському дворі. Вирішальними чинниками у здійсненні політичних планів П. Могили були його особистісні риси: енергійність, рішучість і цілеспрямованість, організаторські і дипломатичні здібності, вміння знайти найкоротшу дорогу до мети, використати існуючі можливості, зосередити зусилля тощо [12, с. 229–231].

Загалом як громадський діяч П. Могила завжди підтримував форму політичної державності, але в атмосфері українського церковно-культурного відродження у нього виникла ідея української національно-визвольної революції й відродження української державності. Так, Г. Флоровський пише про П. Могили: «У нього був справжній державний пафос, вміння і бажання володарювати і перемагати. Могила і його послідовники створили державно-правові концепції, які обґрунтовували необхідність вільного розвитку українського народу. Ці праці мали великий суспільний резонанс і неофіційно перевидавались протягом XVII ст.» [19, с. 118].

Але чи не найважливішим в оцінці діяльності Петра Могили є започаткований ним процес самоусвідомлення православною українською елітою, а згодом і ширшими колами нації своєї етнічної, конфесійної, політичної та культурної окремішності. Цьому сприяло прагнення Петра Могили перетворити православну церкву в національного репрезентанта українського населення в межах тодішньої Речі Посполитої. Ще в XVI столітті С. Кленович у поемі «Роксоланія» назвав Київ Римом православних. Саме таким його хотів бачити Петро Могила.

У нинішній час вивчення впливу діяльності митрополита Петра Могили на духовне і суспільне життя в Україні першої половини XVII століття сприятиме відродженню українських духовних традицій, розвитку релігійної обрядовості, піднесенню християнської віри, зростанню освіти і моральних цінностей українського народу. У дні святкування 400-річчя від дня народження видатного церковного діяча Петра Могили було канонізовано.

Підсумовуючи, варто зазначити, що ідеї та діяльність П. Могили сприяли духовній єдності українського народу, творенню єдиного комунікативного простору його культури, що було необхідною передумовою подальшої політичної консолідації України. Заслуга П. Могили полягала в тому, що йому та його прибічникам вдалося природно адаптувати на українському православному ґрунті найкращі здобутки європейської духовності. Митрополит довів, що видатний церковний діяч за певних умов може стати головним виразником інтересів народу, перетворитися у фактичного провідника нації.

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. — Ч. I–III. — К., 1859–1914.
2. *Алексієвцев Л.М.* Петро Могила в духовній історії України // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. — Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. — Вип. 2 // Українська історична біографістика: забуте і невідоме / за заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. — Ч. 2. — Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. — С. 9–14.
3. *Білодід О.* Загадка Петра Могили // Київська старовина. — 1993. — Чис. 3. — С. 56–69.
4. *Великий А.Г.* З літопису християнської України / 2-ге вид. — Л.: Місіонер, 2000. — 288 с.
5. *Голубев С.Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: В 2 т. — Т.1. — К.: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1883. — 559 с.; Т. 2. — К.: Тип. С.В. Кульженко, 1898. — 498 с.
6. *Жуковський А.* Петро Могила й питання єдності церков. — К.: Мистецтво, 1997. — 304 с.
7. *Карташев А. В.* Очерки по истории Русской Церкви. — Т. II. — М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2009. — 688 с.
8. *Климов В., Колодний А., Жуковський А.* та ін. Феномен Петра Могили (Біографія. Діяльність. Позиція). — К.: Дніпро, 1996. — 270 с.
9. *Колодний А., Нічик В., Климов В.* та ін. П. Могила: богослов, церковний і культурний діяч. — К.: Дніпро, 1997. — 216 с.
10. *Костомаров М.І.* Історія України в життєписах визначних її діячів. — К.: Україна, 1991. — 493 с.
11. *Курилас Б.* Митрополит Петро Могила // Логос, т. XIII, кн. 2. — Йорктон, 1962. — 104 с.
12. *Лужницький Г.* Українська Церква між Сходом і Заходом: Нарис історії Української Церкви. — Л.: Свічадо, 2008. — 640 с.
13. *Нічик В.* Петро Могила в духовній історії України. — К.: Знання, 1997. — 350 с.
14. *Погорецький В.* Українська духовна культура і Петро Могила. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. — 160 с.
15. *Протоіерей Валентин Асмус.* К оценке богословия святителя Петра Могилы, митрополита Киевского // Православний вісник. — К.: Вид. відділ Української Православної церкви, 2007. — № 1. — С. 60–78.
16. *Семчинський С.* Петро Могила — митрополит, учений // Історичний календар 2002. — К., 2002. — Вип. 8. — С. 27–42.
17. *Сеник С.* Українська Церква в XVII столітті. Часи митрополита Петра Могили // Ковчег. Збірник статей з церковної історії. — Ч. 1. — Л., 1993. — С. 25–43.
18. *Скнар О.* Митрополит Київський Петро Могила і його провідницька діяльність // Православний вісник. — К.: Вид. Української Православної Церкви, 1996. — № 5. — С. 75–82.
19. *Флоровський Г.* Западные влияния в русском богословии. — К., 1991. — 124 с.
20. *Хижняк З.І.* Киево-Могилянська академія. — К.: Вид-во при Київ. держ. ун-ті видавничого об'єднання «Вища школа», 1981. — 236 с.

**DIPLOMATIC ACTIVITY
OF PETRO MOHYLA IN THE CONTEXT
OF UKRAINIAN NATIONAL AND CULTURAL RENAISSANCE
IN THE FIRST HALF OF THE 17TH CENTURY**

Abstract. The article examines the main aspects, trends and directions of diplomatic activity of Kyiv Metropolitan Petro Mohyla, a well-known educator, Ukrainian art patron, philosopher, reformist, statesman, writer and founder of the National University of Kyiv-Mohyla Academy, talented diplomat, theologian and thinker. He aimed his activities at rapprochement of Christian Churches in Ukraine, unification of all branches of Christianity on principles of equality and preservation of traditions, consolidation of Orthodoxy through establishment of schools, collegiums, publishing houses and libraries.

The author emphasizes that first and foremost Petro Mohyla was a prominent religious figure, but his profound humanitarian and spiritual knowledge, multidimensional socio-cultural, organizational and diplomatic activities gave him an opportunity to become a well-known Ukrainian figure of his time.

The sources of the study include a variety of documents and materials which enable to obtain a complete picture of Mohyla's personality, comprehensively highlight the main directions of his church and social and diplomatic activities, to determine the priorities in establishing the spiritual principles of Ukrainian nation-building, development of culture, education and science, reformation of the Orthodox Church and its influence on spiritual and social life of Ukraine in the context of the Ukrainian national and cultural renaissance in the first half of the 17th century.

Keywords: Kyiv Collegium, Kyiv Metropolitan, Petro Mohyla, Orthodox Church, Ukraine.